

М.Ф.Котляр*

ФЕНОМЕН КНЯЖОГО ДВОРУ НА РУСІ

Діяльність двору государя в Давньоруській державі охоплювала основні сторони її життя. Розглянуто історію виникнення й розвитку двору як владної інституції, діяльність його посадовців (дворський, печатник, тисяцький тощо) і міністеріалів на матеріалі Київського XII ст., Галицько-Волинського XI–XII ст. та інших літописів.

Останніми роками поживались інтереси й зусилля вчених щодо досліджень проблематики владних інститутів середньовічних суспільств. Вони вивчаються, головним чином, у західноєвропейських країнах. Студіювання в названому напрямку з останніх років минулого століття ведуться також у Росії¹. Удосконалення методології досліджень, зокрема, впровадження нових методик у поєднанні з підвищенням уваги до мікроісторичних процесів і явищ, зосередження її на конкретних персонажах дозволяють поступово формувати сучасний образ княжого двора як владного інституту, у внутрішньому світі та діяльності якого фокусувалися всі сторони життя середньовічного суспільства².

Як слушно писав М.С.Грушевський, «діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики й управи». Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити воєнний похід, укласти союз із будь-якою державою та підписати мир із нею. Він видавав закони, «у своїх руках мав усю адміністрацію землі й провадив її безпосередньо», розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію: тисяцького, сотників, десяцьких та ін.»³. Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був осередком культурного, релігійного, узагалі духовного життя, стимулював усі процеси, що відбувалися у державі. Особа государя вирішальним чином впливала на її діяльність і згуртовувала націю в тому разі, коли він відповідав своєму призначенню.

---

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Не може бути сумніву в тому, що на Русі княжий двір мав свої особливості соціального, економічного, політичного та іншого характеру, через що не варто поширювати на нього всі висновки, зроблені вченими на матеріалі західноєвропейських країн – Франції, Германії чи Англії. Разом із тим загальноєвропейські закономірності еволюції людського суспільства поширювались і на весь східнослов'янський світ. Тому не варто вивчати процеси суспільно-політичного життя на Русі в ізоляції від аналогічних явищ у Центральній та Західній Європі.

Отож, двір государя був серцем середньовічної держави. Однак він не існував вічно. Принаймні наївним було б думати, що останній складається одночасно з виникненням того чи іншого державного утворення. Адже давньоруська державність народилась і розвивалась певний час у родоплемінному середовищі й більше ста років мала дружинний характер⁴. Панівна верства цієї держави була представлена верхівкою дружини. З її членів протягом десятиліть складався елементарний апарат управління. Вона здійснювала збирання данини та судові функції.

Державна структура і система управління Давньої Русі з початку їх формувань представлена в договорах Олега й Ігоря 911 та 944 рр. Суспільство складалося тоді з київського князя, світлич і великих князів або «всякого князья»⁵, великих бояр та всіх руських людей⁶. Дружинники у текстах угод із греками чомусь не названі. Але ж великі бояри й, мабуть, племінні князі входили до дружини київського князя, до її привілейованої верхівки, бо іншої панівної верстви тоді просто не існувало. Вони ж мусили складати первинний, ще зовсім примітивний апарат управління.

Дружина в управлінні країною

Дружину досліджувало багато вчених. Інтерес до неї не вщухає і в наш час. Серед них особливо багато працював із даної проблеми А.А.Горський. Він вважає, що цей інститут був властивий суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать складалася лише у часи виникнення ранньофеодального суспільства⁷. Однак, як мені доводилося відзначати раніше, працям А.А.Горського притаманна певна модернізація східнослов'янського суспільства.

На мою думку, дружина була продуктом не стільки кардинальних змін у суспільно-економічних відносинах, скільки процесів зародження та розвитку елементів державності. У руках государя вона являла собою засіб примусу й управління, збирання данини, захисту його власних інтересів і населення країни від ворогів. А.А.Горський та інші дослідники наводять археологічні докази того, що найбільш великі контингенти дружинників зосереджувалися на Середній Наддніпрянщині⁸. А це якраз і свідчить про конструктивну діяльність дружини у добу становлення східнослов'янської державності.

Участі її в державному управлінні Русі пізніших часів (тоді, коли вже сформується, власне, двір) буде присвячено кілька наступних сторінок. Тут же скажу кілька слів про взаємини між князем і дружинниками на початковому етапі існування Давньоруської держави, що можуть пролити світло на певні особливості її соціального й політичного устрою. Свідчення про це запозичені переважно з фольклорних джерел (які відбилися в літопису), через що їм властиві хронологічна нечіткість та ідеалізація князівсько-дружинних зв'язків.

Джерельні свідчення про відносини між князем і дружиною у Повісті временних літ беруть початок із часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово «дружина» з'являється у літописах досить пізно, лише в опису походу Ігоря на греків 941 р.⁹ Очевидно, це зовсім не випадково і може свідчити про зрослу роль останньої у тодішньому суспільстві та початку перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління й раду при государі. В ході другого похо-

ду на Царгород у 944 р. Ігор «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники запропонували своєму князеві взяти запропоновані греками золоті паволоки й «не воевати их», і «послуша ихъ Игорь»¹⁰. Як бачимо, дружина по суті вирішувала питання війни та миру в мало ще зрілій державі. Як дотепно зауважив В.І.Сергеевич, «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»¹¹. Так діялося, слід гадати, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

У літопису Ігор виглядає залежним від своєї дружини князем. А це означає, що в його час державна влада не була ще достатньо сильною й організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому і не лише в найважливішій державній справі – підписанні миру з Візантійською імперією. Дружина спонукує князя піти в останній, згубний для нього похід за древлянською даниною¹².

Государі Русі другої половини X ст. Святослав та Володимир зображені в літопису як справжні дружинні князі. Це при тому, що обидва вони володіли сильним і незалежним характером. Таким виступає Святослав у розповіді джерела за 964 р. про початки його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від своєї матері Ольги). Його дружина в усьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та цінує її. Так, на умовляння Ольги хреститися Святослав з ніяковістю відповідає: «Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣяться начнуть!» Она же рече ему: «Аще ты креститися, вси имуть тоже створити!». Он же не послуша матере...»¹³. Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення государя до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але якщо й розумів би, то все одно не міг, певно, зважитися здійснити такий важливий крок без ради із своєю дружиною, насамперед з її верхівкою.

Докладно розповідає Повість временних літ про увагу та любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дерев'яних ложок на срібні. Розповідаючи про учти, що їх влаштував останній у своїй грідниці, літописець сповіщає: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начьняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышавъ Володимерь, повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сице, яко: «Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отець мой доискася дружиною злата и сребра»¹⁴.

Поза сумнівом, літописець вписав у свій текст уривок твору з дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого князя, не забуваючи при тому й про себе. Навряд чи подібний епізод взагалі мав місце і не лише у стосунках Володимира з дружиною, а і його попередників. Для нас є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою государ із дружиною становив немовби єдине ціле. Як зауважував М.С.Грушевський, відносини між князем та нею були і службові, й неформальні, теплі; вона поділяла успіхи та неспіхи свого государя. Адже «дружина – головна підпора княжої власті, і йому, окрім дружини, властиво, нема на кого покластись. Тому радитися з дружиною, держати її в курсі своїх планів – цього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя»¹⁵.

Дружина – не лише давньоруське явище. У західноєвропейській історії її відповідають рицарі, що складали загони добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони були важкоозброєними, закутими в броню вершниками. Їхня верхівка становила найближче коло сюзерена, якась частина була його радниками та адміністраторами. Рицарів так само, як і дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів склалися з кількох сотень воїнів).

Збільшити їхню кількість було непросто, бо озброєння й добрі коні коштували дорого. Крім того, дружинники, як і рицарі, повинні були мати високі бойові риси. Як писав дослідник цієї теми Ф.Кардіні, вже у X ст. на Заході розвинулася і стабілізувалася «культура й самосвідомість професіоналів ратної справи, що складались, як правило, з вільних людей»¹⁶. Це саме можна сказати і про давньоруських дружинників, особливо «передних», старших.

Своєрідним гімном їм звучать слова літописця: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмъ, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмъ...»¹⁷.

За доби Володимира Святославича завершується існування дружинної форми держави. Вже у літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє виключно військову роль. Та все ж таки дружинність держави не могла скінчитися раптово, в один день. Ярославу теж до часу доводилося рахуватись із своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же сѣде Кыевѣ, утеръ пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»¹⁸.

Так само в описах подій першої половини XI ст. Повість временних літ слідом за фольклорною традицією, віддаючи данину громадській думці, продовжує оспівувати любов князя до дружини як найвищу чесноту. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава джерела зображують останнім дружинним государем. У посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»¹⁹, тоді як у розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але ні словом не згадано про дружину.

Доводиться визнати, що в часи Ярослава дружина як фактор соціально-політичного життя втрачала свої позиції, що відзначено О.Є.Пресняковим при вивченні ним пам'яток давньоруського права. Він помітив, що в найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, але вони опинилися на другому плані, оскільки новгородцям пощастило добитися від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це так, – підсумував свої спостереження вчений, – то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади й князь із «начальника дружини» робиться «земською владою»²⁰, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів лише дружинників, як це було раніше.

Разом із тим необхідно відзначити, що дружина продовжувала посідати помітне місце в давньоруському феодальному суспільстві також після часів Володимира Святославича. Проте сказане не означає, що держава і в XI–XII ст. зберігала дружинну форму управління. Сама дружина все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. У літописах кінця X – початку XI ст. дружинники виступають під загальним найменням «гриді». Нагадаємо знамените місце «Повісті» Нестора про банкеті Володимира Святославича під 996 р. : «По вся нѣделя устави [Володимир] на дворѣ в гридьницѣ пирь творити, и приходить боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десятицьскимъ, и нарочитымъ мужем...»²¹. Однорідною виглядає й дружина Ярослава в період перебування його у Новгороді: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающю Кыеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху...»²².

Джерела пізнішого часу – другої половини XII–XIII ст. – розрізняють старших та молодших дружинників – отроків, «детських» й ін. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається термін «гриді» – здебільшого для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис відзначив: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Кыева на Луку и позва новгородце на порядъ: огнищане, гридь, купцѣ вячьшее»²³. А в 1195 р. володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у

похід на Чернігів, «на Ярослава и на все Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба и купци»²⁴. Обидва рази гриді згадуються новгородським книжником у колі заможних людей – «вячьших» купців та огнищан, котрі теж були багатими громадянами Новгороду. Це наводить на думку, що частина тих гридів також належала до дружинної верхівки.

Дружина з XII ст. перестає бути єдиним правлячим шаром. До нього відтоді входить лише її верхівка. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодального землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству – земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників і частини старої племінної знаті, що зуміла перетворитися на бояр.

Поступово переростаючи у феодальну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати певну роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII–XIII ст. З неї виходили адміністратори та радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святополкъ с своею дружиною, а Володимеръ с своею в единомъ шатрѣ. И почаша думати» про майбутню війну з кочовиками²⁵. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя князя, його сповнений турбот день та згадує про своїх радників: «Сѣдше думати с дружиною...»²⁶. У тому й в іншому випадках ідеться, поза сумнівом, про вищий шар дружинників.

Не варто говорити про існування княжого двору на Русі в X–XI ст., як це часто пишуть у наш час, особливо західні вчені. Про двір як владну структуру довгий час не доводиться і згадувати. Країною управляли князь та його найближче оточення. Адаже государ і був державою – іншої не існувало. Довірені люди князя, найближчі до нього дружинники й бояри від його імені збирали данину, вершили суд та здійснювали адміністративні функції. Однак твердого правила щодо цього не існувало. Так, Ігор віддав древлянську данину воєводі Свенельду, але не визначив точно, яку саме частку її воєвода брав собі, а яку мав віддати государю. Завдяки цьому князь і загинув, намагаючись зібрати з древлян надмірну данину, яка йому не належала. Важливо відзначити, що Ігор пішов збирати її під тиском власних дружинників, котрі заздрили Свенельдовим, що, на їх думку, були багатшими від них²⁷.

О.Є.Пресняков намагався розібратися в термінології джерел – літописів та Руської Правди. Він звернув увагу на паралелізм використання пам'ятками писемності виразів «огнищанин-княж муж», «огнищане и гриди» – «бояре и гриди». Дослідник дійшов висновку, що огнищани були членами княжого огнища, дому свого государя, тобто дружини. Вони належали до її верхівки, були старшими дружинниками. Вчений підкреслив, що на кінець XII ст. «поняття про княжу дружину дуже розширилося... Воно обіймає впливові верхи суспільства й усю військову силу князівства. Дружина розділилась на княжий двір та боярство, велике і рядове»²⁸.

Один із найбільш тонких знавців проблеми державотворення на Русі дослідник зауважив: «Дружина уявляється мені не головною військовою силою князівства, як її іноді називають, а лише відбірним ядром княжих воїнів-тілохранителів, його «двором»,... постійними супутниками й радниками і штабом, котрий давав організаторів та вождів від руки князя народному ополченню». У широкому сенсі «двору княжого» дружина була й головним знаряддям княжої адміністрації, як і його господарства»²⁹.

Пресняков називав дружину, точніше її верхівку, «двором» лише умовно, писав це слово в лапках. Дійсно, такої владної структури Русь X–XI ст. ще не знала. Про це свідчить відсутність терміна «двір» та похідного від нього «дворяни» у джерелах того часу.

Складання й еволюція княжого двору в XII–XIII ст.

Виникає природне запитання: яким же чином здійснювалось управління князівством у часи, коли двору як владної структури ще не існувало?

Півстоліття тому історики, серед них і дуже авторитетні, уявляли керівний апарат давньоруського князя в XII–XIII ст. таким чином. Із виникненням та розвитком вотчинного господарства, князівського й боярського, дедалі більшу роль почали відігравати слуги-управителі. «Князь постійно оточений ними; вони управляють його домом, двором, господарством, що приносить все більший прибуток; з ними він звик радитися, вони входять до складу княжої молодшої дружини. Представники попередньої, старшої дружини тепер самі впритул зайнялися вотчинними та господарськими справами. ... Їх менше цікавлять княжі справи, а князь тепер менше відчуває потребу в «мужах батьків своїх». Тільки «думають» про всі важливі справи вони, як і раніше, разом»³⁰. Зрозуміло, що йдеться про часи XII–XIII ст. А як було перед тим?

В намальованій знаменитим ученим В.В.Мавродіним яскравій та емоційній картині багато було переглянуто пізнішими дослідниками. Але головна теза щодо значення управителів у княжому дворі є вірною. Однак чи зберігає значення це положення для часів X–XI ст.? Навряд. Купка старшої дружини (й боярства, що входило до неї) не була структурована. Обов'язки по управлінню державою чи хоч би маєтком князя не були розподілені та чітко визначені. Безумовно, на практиці подібна спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників чи бояр вправніше від інших збирав данину, інший мав нахил до судових справ тощо. Проте спеціалізація, і то не абсолютна, з'явиться лише тоді, коли утвориться княжий двір як постійна й неодмінна складова частина державного організму.

Отже, термін «княжий двір» у значенні владної структури зафіксовано джерелами з XII ст. У такому значенні він продовжує виступати протягом усього XIII ст. та пізніше.

Чинники, рушійні сили й обставини виникнення княжого двору як владної структури необхідно досліджувати в рамках вивчення суспільно-економічного й політичного розвитку Русі доби удільної роздробленості – тоді, коли він утворюється. Розвиток князівського та боярського землеволодіння, що призвів до політичного роздроблення країни й перетворив Русь на федеративну монархію (середина XII ст.), відіграв визначальну роль у зміні давньої примітивної системи управління, яка уособлювалася в княжій дружині, коли держава була відносно єдиною і централізованою, на нову структуру та організацію – княжий двір³¹. Безумовно, така трансформація проходила болісно для верхівки суспільства, бо в її перебігу частина бояр неминуче відсторонювалася від управління, а на її місце приходили інші, з часом все більш незнатні люди.

Історики по-різному пояснювали причини зміни дружини двором. Виглядає ймовірною гіпотеза, за якою це сталося внаслідок розділення до того відносно єдиної Давньоруської держави на окремі князівства й землі, із становленням і розвитком князівських доменів (володінь) та, головне, з втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності у вигляді дружини в міру розвитку боярської вотчинної власності³².

Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст., не обмежувалася збиранням данини, судовими й адміністративними функціями. Виключне становище суверена, від якого залежали всі інші в князівстві, зумовлювало статус двора протягом усієї історії середньовіччя як осередку політичної системи, що виходить за межі приватного життя й житла монарха. Двір був резиденцією государя та політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень чоловік (так бувало у великих князівствах: Галицько-Во-

линському, Чернігівському, Володимиро-Суздальському). Це пояснюється не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що люди двору були водночас і охороною, і адміністраторами, і радниками, та навіть військовою силою, що завжди перебувала в руках суверена.

Сучасна наука вважає, що членів двору, як посадовців, так і нижчих службовців–міністеріалів, поряд із несенням служби государю об'єднували неформальні особисті зв'язки, які охоплювали також охорону князя, його слуг та улюбленців. Стосункам між людьми двору були притаманні суперництво та інтриги, що якоюсь мірою врівноважувалися відносинами солідарності й взаємодопомоги³³. Це особливо наочно видно на прикладі двору Данила Романовича Галицького, в якому постійно суперничали бояри різного походження і різної політичної орієнтації, воєводи, що прагнули до першості, й посадовці, та навіть міністеріали, які не обов'язково бували шляхетного роду.

Певна і відносна в умовах роздроблення Русі стабільність двору як державної структури спиралася на традицію служби княжих дружинників, що бере початок у сивій давнині. Ще в XIX ст. історики (М.П.Погодін та інші) дійшли висновку, що вже у XII–XIII ст. їх служба була нерідко спадковою. Тим більше підстав, здається, вважати, що остання мала місце й у попередній час: у X–XI ст., коли дружинники не мали ні землі, ні цінностей, повністю перебували на утриманні свого князя і залежали від нього в усьому. Коли вони (а далі й члени двору, особливо міністеріали, котрі звичайно належали до отроків та молодших дружинників) вступали на службу до князя, то складали присягу за себе і за своїх дітей вірно служити йому.

«Двір великого князя складався поступово, з місцевих та приїжджих слуг, котрі в час вступу на службу за своєю попередньою бойовою репутацією й за особистими заслугами розміщувались у встановленому порядку. В кожного було своє «місце» та своя «честь», і кожний дорожив своєю службовою честю. Двір великого князя як апарат влади був міцним організмом, що повільно складався, а зовсім не випадковим набродом випадкових людей»³⁴.

Історикові середньовіччя особливо важливим уявляється вивчення ролі двору у становленні й розвитку державності, про що маємо, на жаль, лише випадкові вказівки джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису.

Чільними питаннями є вивчення обставин та встановлення часу виникнення самої владної структури, що називається «княжий двір». В.Д.Назаров, якому належить одне з небагатьох серйозних досліджень з теми, впевнено писав: «Сам інститут двору виник ... не пізніше останньої третини XII ст.»³⁵ Свої висновки він побудував на новгородському й володимиро-суздальському літописанні. Проте є серйозні підстави поширити їх на давньоруське суспільство XII–XIII ст. взагалі.

Сильний і постійний імпульс для розвитку двір постійно одержував саме завдяки тому, що ця структура, породжена настанням роздробленості, була особливо важлива для государя та його влади за доби політичного роз'єднання країни, оскільки вона як близьке оточення монарха й бойовий загін, що завжди перебував під рукою, була конче потрібна в роки, коли князі боролися між собою за все нові й нові володіння, часто змінювали столи, перебираючись з менш вигідного та престижного на кращий. Тоді двір теж перебирався в нове для нього місто, вирішальним чином впливаючи на його життя й тієї волості, яку воно відтоді очолювало.

Вже зазначалося, що двір як особлива структура вірних монарху служилих людей зберігався при переїзді государя з одного князівства до іншого. Тому він – спадкоємець дружини – являв собою завжди готову до дій внутрішню структуровану організацію бояр і дворян, загін воїнів, адміністративний апарат та довірених слуг. Попередніх молодших членів дружини «отроків» замінили слуги-

дворяни. Літописи й інші джерела знають різновиди людей двору – таких, як ті-уни, стольники, «меченоші», сидельничі та ін. Однак то спочатку ще не були придворні титули чи посади, а лише слуги, які виконували тимчасові доручення.

Княжий двір спершу виконував ті самі функції, що і дружинна управа. Бояри представляли государя на місцях, у найвизначніших містах князівства. Данини та судові мита на користь монарха, як і раніше, збирали посадники й ті-уни – адміністратори князівського господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві та залишали частину собі як утримання за службу. Податна й адміністративно-судова система матеріально забезпечувала княжих людей грошовим і натуральним кормом за виконання посадових обов'язків. Як писав знавець проблеми М.Б.Свердлов, «особливим видом такого забезпечення за васальну службу залишалися прямі роздачі князем із скарбниці матеріальних цінностей: золота та срібла»³⁶. Такі винагороди беруть коріння в сивій давнині.

У вступній статті до Новгородського першого літопису молодшого ізводу книжник із захопленням і ностальгією згадує про ідеальні часи відносин між князем та дружиною: «Како быша древни князи и мужие ихъ, и како отбараху Руския землѣ, и ины страны придаху под ся; тѣи бо князи не збираху многа имѣния, ни творимыхъ вирь, ни продаж вѣскладаху люди; но оже будяше правая вира, а ту возмя, дааше дружинѣ в оружье, А дружина его кормяхуся, воюющее ины страны и бьющееся и рекуще: «Братие, потягнемъ по своемъ князѣ и по Русской землѣ»³⁷. Процитовані слова відносяться не лише до дружини. З перебігом часу вони дедалі більше стосувалися всіх васалів князя – бояр, урядовців та слуг.

Зовні все у XII–XIII ст. виглядало, як і раніше. Ті самі люди здійснювали від імені государя владні та інші функції, одержуючи за це звичну винагороду. Але в дійсності все було набагато складніше. Організація служилих князю людей зазнала серйозних змін під впливом загальних та універсальних для всієї Русі процесів соціального, економічного й духовного життя, викликаних знову-таки наростанням удільної роздробленості. Купка слабо організованих дружинників, що забезпечувала функціонування влади, поступово переростає в організацію державного управління – княжий двір.

Двір і дворяни

Зростання ролі й значення двору у всіх сферах державного буття неминуче впливало і на появу середньої та нижньої верстви служилих людей. Протягом кінця XII–XIII ст. багато бояр і старших дружинників замінюються в апараті державного керівництва молодшими, а також людьми, не пов'язаними з дружиною й боярством. Тому у джерелах з'являється термін «дворяни» – тобто люди княжого двору. Вони перебували в жорсткій залежності від государя³⁸. Це поняття, що позначало служилих князю людей із поєднаними адміністративно-судовими, воєнними та суто службовими у дворі функціями, увібрало в себе різних за походженням і становищем осіб. То були чини двору й міністеріали, дрібні чиновники, що часом перебували у феодалній залежності від государя. Дружинні реальності та традиції так само, як і самі дружинники, поступово відійшли в минуле. Відзначена дослідниками на матеріалі Північно-Східної Русі ця закономірність може бути, на мій погляд, застосована до всіх руських земель XII–XIII ст.

Лінгвісти вказують два значення терміну «двір»: 1. огорожене місце навколо житлового будинку (княжого теж) та служб; 2. маєток, господарство. В прикладах, наведених у дослідженні О.С.Львова, бачимо ще одне значення слова, в нашому випадку – основне. Княжий двір був резиденцією государя, місцем відправлення ним судових й адміністративних функцій, центром надходження та перерозподілу державних податків, судових штрафів³⁹.

Згідно із статтею 38 Короткої редакції Руської Правди затриманий до світанку злодій мав бути відведений на княжий двір для судової процедури, а у статті 20 Поширеної редакції описано прихід постраждалого для вчинення позову туди ж⁴⁰. О.С.Львов розглянув уставні княжі грамоти XII ст. із згадками про двір государя. Згідно з однією з них новгородського князя Святослава Ольговича 1136/37 р., собору Св. Софії в Новгороді давалася десятина від «данинь и отъ виръ, и продажъ, что входит въ княжь дворъ всего», а смоленский государь Ростислав Мстиславич пожалував 1136 р. місцевій єпископії «из двора своего осмь капи воску»⁴¹.

Прямої згадки про княжий двір у джерелах зовсім мало. Доводиться використовувати побіжні, непрямі свідчення літописних й інших писемних пам'яток. Єдине джерело, де двір виступає порівняно часто, це новгородські літописи. Скористаюся найбільш відомим та авторитетним серед них – Новгородським першим літописом старшого і молодшого ізводів. Але перед тим варто сказати кілька слів про значення й вартість джерельних свідчень такого роду, а також про систему термінів, за допомогою яких позначалися люди двору. Насамперед слід виділити з масиву таких термінів лише ті, які можуть стати ключовими для вивчення феномена двору й конкретної діяльності його членів, визначити хронологічні межі використання їх у джерелах, відрізки часу, коли вони вживалися більш-менш систематично.

Мені відома лише одна праця, в якій дослідник спробував окреслити рамки вживання у літописах та інших писемних пам'ятках термінів «двір» та «дворяни», – вже згадана стаття В.Д.Назарова⁴². Серед тих, де порушувався цей сюжет, назву багатомну працю Х.Ловмянського, в якій учений слушно зауважив, що зміни у термінології джерел на межі XII–XIII ст., зокрема поява двору і дворян, відбили суттєві зміни в структурі, організації та й самій чисельності феодалного класу⁴³. Назаров склав добірку місць з літописів, у яких згадуються двір і дворяни. Це майже виключно новгородські джерела.

Однак не слід думати, що існування княжого двору було виключною прерогативою Новгородської боярської республіки й запрошеного нею князя зі сторони. Без двору на Русі та й в усіх інших країнах государ не міг правити та існувати. Просто у Новгороді, як більше ніде (за винятком хіба що сусіднього Пскова), існувало постійне протистояння князя з його двором і новгородської громади на чолі з вічем. Воно змушувало літописців відділяти государя та його оточення від новгородців, насамперед від віча. Княжий двір виступає в новгородських джерелах самостійно як особлива політична сила і тому згадується частіше, ніж у будь-яких інших давньоруських літописах.

Як століття тому підсумував свої студії щодо політичної влади на Русі XII–XIII ст. М.С.Грушевський, «до органів центрального управління належав ще й княжий двір, бо й на Русі, як і в інших примітивних державних організаціях, в організації двора й функціях двірських урядників нерозлучно в'язалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів»⁴⁴. Крізь це стилістично неохайне формулювання (взагалі властиве для стилю величезної за обсягом багатомної праці Грушевського, яку він швидко писав та, мабуть, не встигав як слід редагувати) проступає вірна ідея: двір сполучав у собі діяльність державну з приватною, бо він був разом із тим ще й садибою князя.

Двір на Русі, зокрема Галицько-Волинській, прихований за іншими термінами літописів. Про нього майже немає прямих згадок. Але в контекстах джерельних звісток південноруських літописів княжий двір стольних міст Південної Русі як владна структура виступає не менш активно діючим, ніж у Новгороді.

Отже, він неодмінно існував у кожного государя, великого чи малого. Зрозуміла річ, найчисленніші двори мали великий київський князь та государі значних, найбільших на Русі князівств: галицький, волинський (у XIII ст. га-

лицько-волинський), чернігівський, володимиро-суздальський, рязанський, смоленський, тверський. Новгородський перший літопис старшого й молодшого ізводів містить часті згадки про княжий двір, починаючи з останньої чверті XII ст. Розгляну їх у хронологічному порядку.

В 1192 р. новгородський князь Ярослав Володимирович під час перебування у Пскові (що політично залежав від Новгороду) «дворъ свой послав съ плесковици [псковичами] воевать [на німців] и шьдъше възяша городъ Медвежую голову и пожьгоша...»⁴⁵. Так само в ратних справах 1220 р. діє двір іншого новгородського государя Всеволода Мстиславича (сина тодішнього київського князя Мстислава Романовича), коли той посварився з посадником Твердиславом, за спиною якого стояла новгородська громада: «И поиде князь Всеволодъ съ Городища⁴⁶ съ всѣмъ дворомъ своимъ, и скрутился в бърне, акы на рать, и приеха на Ярославль дворъ; новгородци к нему в оружии и сташа пълкомъ на княжи дворѣ»⁴⁷. У цьому контексті слово «двір» виглядає синонімом дружини.

А через два роки в звістці Новгородського літопису двір виступає вже у традиційному значенні цього поняття: «На ту же зиму князь Всѣволодъ⁴⁸ побеже въ ночь, утаивъся из Новагорода, съ всемъ дворомъ своимъ»⁴⁹, мабуть, посварившись із посадником та вічем. Те ж саме бачимо у повідомленні цього джерела 1224 р.: Всеволод Юрійович знову утік з «Новгорода въ ночь, утаивъся, съ всѣмъ дворомъ своимъ», після чого сів у Торжку – на межі з Володимиро-Суздальським князівством. Стався традиційний для Новгороду конфлікт між князем, з одного боку, й вічем з посадником, – з іншого. Про це свідчить та обставина, що до Торжка «приеха къ нему отецъ Гюрги съ пълкы и брат его Ярославъ и Василью Костянтиновиць съ ростовци, Михайль с черниговьци». Юрій поставив вимогу перед новгородцями видати йому призвідців сварки з його сином, на що ті відповіли відмовою. За це останній разом з іншими князями розорив Новгородську землю поблизу Торжка⁵⁰.

Наступного року, коли в місті сидів уже інший князь – Ярослав Всеволодич, запрошений вічем на княжіння з Переславля Залеського, 7000 литовців напали на Новгородську землю й завдали їй багато шкоди, захопивши Торопецьку волость та пограбувавши купців. Тоді «князь же, Ярославъ и Володимиръ⁵¹ съ сыномъ и с новотържьци, княж дворъ, новгородцевъ мало, торопцяне съ князьмъ своимъ Давыдомъ, поидоша на нихъ» та завдали литовцям вирішальної поразки, знищивши 2000 воїнів ворога й відібравши «полон»⁵². Підкреслені мною слова свідчать про те, що основною ударною силою в переможній кампанії Ярослава був його двір, що налічував, можна гадати, не одну сотню бійців.

Те ж саме спостерігаємо у літописній звістці 1245 р. Тоді знову напали литовці, розбивали нечисленні контингенти новоторжців, тверичів та дмитрівців. Князь Олександр Ярославич «погонися по нихъ съ своимъ дворомъ, и би я... и не упусти ихъ ни мужа», а далі «в малѣ дружинѣ... срѣте иную рать у Въсвята; ...и тѣхъ изби, а самъ приде сдравъ и дружина его»⁵³. В цьому контексті двір виступає як сильний воїнський контингент, а «мала дружина» – як його частина. Звідси може скластися враження, що двір був дружиною, але великою, може, навіть княжим військом.

І все ж такі двір часто фігурує в новгородських літописах у традиційному розумінні терміна – як владна структура при князеві. Під 1240 р. у джерелі зазначено: «Выиде князь Олександръ [Ярославич] из Новагорода къ отцю в Переславль съ матерью и с женою и со всѣмъ дворомъ своимъ, роспрѣвся с новгородци»⁵⁴ – типова картина для Новгороду XIII ст.: князь не бажав підкорятися вічу та посаднику й залишив місто разом із двором і дружиною. А в 1282 р. посварилися брати-князі Дмитрій та Андрій Олександровичі у Північно-Східній Русі. Андрій з татарською допомогою виганяє Дмитрія з Переславля, й той «вы-

ступи [з цього міста]с мужи своїми и со дворомъ своимъ, и поиха мимо Новъгорода, хотя в Копорью»⁵⁵.

Так само, як і «двір», похідний від нього термін «дворяни» зустрічається найчастіше теж у новгородських літописах. Подібно до двору вони були загальноруським явищем, нижчою ланкою панівної верстви. Складання двору як осередку державного управління вирішальним чином вплинуло на еволюцію середніх та нижчих шарів служилих князеві людей. Уперше у писемних джерелах дворяни згадуються під 1174/75 р. Після вбивства Андрія Боголюбського змовниками з його найближчого оточення в Боголюбові (що був резиденцією князя) зчинилося повстання, що одразу, як звичайно буває у подібних випадках, набуло кримінального характеру: «Горожане же боголюбскыи и дворяне разграбиша домъ княжь, ... и много зла створиша в волости его; посадникъ его и тиуновъ его домы пограбиша, а самѣхъ избиша. Дѣтъцкыѣ и мечники избиша, а домы ихъ пограбиша...»⁵⁶

Цей короткий запис джерела свідчить багато про що. По-перше, дворяни пристали до городян у виступі проти посадовців князя. По-друге, вони грабували доми посадників, тиунів, детських та мечників – людей із середньої ланки управління. Отже, ті дворяни вважали себе знедоленими й ображеними государем. Та чи належали вони взагалі до княжого двору? Гадаю, що так.

Довгий час термін «дворяни» і його зміст залишались однією із загадок соціальної термінології давньоруських джерел. М.Б.Свердлов ретельно дослідив думки своїх попередників й акумулював їхні висновки в таких словах: «Дворяни (слуги, слуги двірні) були вільними служилими князеві людьми. Не існує даних про те, що серед них були холопи або інші категорії залежних [людей]». Таке враження могло скластися, продовжує дослідник, тому, що їх часом необгрунтовано об'єднували із слугами княжого господарства – міністеріалами, до числа яких входили як особисто вільні, так і залежні люди – рядовичі та холопи. Оскільки служили люди належали до княжого двору, то молодших серед них стали називати словом «дворянин», тобто належний до останнього»⁵⁷.

Багато хто серед істориків вважає, що поєднання військових, судових, адміністративних й інших службових обов'язків групою людей на княжому дворі доводить генетичну спадковість дворян від детських і отроків так само, як двір став спадкоємцем дружини»⁵⁸. Як образно зазначив І.Я.Фроянов, «з кінця XII ст. ми одержуємо можливість спостерігати, як молодша дружина (отроки, детські, милостники й ін.) мало-помалу поглинається княжим двором у міру розкладу дружинних відносин»⁵⁹.

Погоджуючись з такими думками, спробуємо пояснити дивну, на перший погляд, майже повну відсутність терміну «дворяни» в південноруських літописах – Київському XII ст. і Галицько-Волинському XIII ст. Їх заступають тотожні за сенсом слова «отрок», «детський» та ін.

Звернімося до згадок терміна «дворяни» у Новгородському літопису, що дає змогу конкретизувати коло обов'язків останніх і місце в княжій адміністрації – дворі. Їх небагато (порівняно з більш частими згадками слова «двір»), але вони є досить красномовними.

У 1210 р. новгородці повстали проти свого князя Святослава Всеволодича, будучи інспіровані прихильниками Мстислава Мстиславича Удалого з династії смоленських Ростиславичів. Підбадьорений ними, останній захопив Торжок й «изма дворянѣ Святославлѣ», а далі уклав угоду з новгородським віче, після чого воно покликало «сѣ великою честью» його на стіл та «посадиша вѣ владычѣни дворѣ [ув'язнили] и сѣ мужи его, Святослава Всеволодича»⁶⁰. У цій звітці джерела дворяни є найближчим оточенням останнього. Вони утримували порубіжне новгородське місто Торжок, стратегічно надзвичайно важливе, й, поза сумнівом, мають на увазі за словами «мужи его», яких кинули до в'язниці разом з їхнім государем.

А у 1214 р. Мстислав, котрий, як мало хто, вмів ладити з новгородським вічем та з посадником, пішов на чудь. «И чудь поклонишася ему, и Мьстиславъ же князь възя на нихъ дань, и да новгородцемъ двѣ чясти дани, а третьюю часть дворяномъ»⁶¹. З контексту повідомлення випливає, що термін «дворяни» охоплює не тільки та не стільки, власне, двір, а й дружину цього государя. Найімовірніше, ними назване все новгородське військо. Адже на початку розповіді про похід сказано, що Мстислав «иде ... съ новгородьци на чудь»! Отже, термін «дворяни» не мав строгих рамок і точного змісту. В якихось випадках його застосовували до війська, яке було із згаданим князем, а ймовірніше, – до княжої дружини. Убачаю в цьому відгомін традиційного прикладання слова «дружина» в джерелах до будь-якого військового контингенту руського государя.

Наступного року Мстислав «по своей воли» подався до Києва – важливе уточнення в устах літописця. Адже звичайно князя змушували залишити Новгород самі городяни. Вони закликали на стіл Ярослава Всеволодича – онука Юрія Долгорукого й з шаною, урочисто зустріли його. Однак князь одразу почав воювати з міською владою, насамперед з тисяцьким та посадником. Переслідуючи власні цілі, Ярослав перепинив довіз хліба до міста, через що там розпочався голод. «И бысть Новѣгородѣ печаль и въплъ». Мстислав довідався про зло, вчинене князем Ярославом, в'їхав до міста й «я Хота Григоревиця, намѣстника Ярославя, и всѣ дворяны искова»⁶².

З наведеного тексту можна зрозуміти, що ті закуті новгородцями у залізо дворяни Ярослава й були його посадовцями, котрі чинили насильства над жителями. Незабаром після того Мстислав вибив Ярослава з Новгорода та зайняв його стіл⁶³.

Серед згадок про дворян в інших руських землях виділимо запис того самого Новгородського літопису під 1218 р. Тоді рязанський государ Гліб Володимирович наважився вбити кількох князів. Ті довірливо відгукнулися на його запрошення «на честь пирения»: «Все 6 князь, каждо со своими бояры и дворяны, придоша в шатъръ ею», а Гліб «пряже прихода ихъ изнарядивъ свое дворяне и братие и поганыхъ половчъ множество въ оружии»⁶⁴. У цьому контексті дворяни можуть розглядатися і як, власне, двір князя, так і його дружина.

Отже, княжий двір на Русі у XI–XIII ст. був рушійною силою влади, інструментом здійснення государем завдань внутрішньої та зовнішньої політики. У його діяльності, як у краплині води, відбилися закономірності поступу давньоруського суспільства з усіма суперечностями й складностями цього явища.

¹ Див.: Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда / Под ред. Н.А.Хачатурян. – Вып.1. – М.; СПб, 2001; Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория. Символика. Церемониал / Под ред. Н.А.Хачатурян. – М., 2004.

² Хачатурян Н.А. Запретный плод... или Новая жизнь монаршего двора в отечественной медиевистике // Двор монарха в средневековой Европе... – С.13.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Львів, 1905. – С.224–226.

⁴ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С.39.

⁵ І ті й інші були вождями племінних союзів та княжінь.

⁶ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачева. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С.17, 23, 24.

⁷ Горский А.А. Древнерусская дружина. – М., 1989. – С.10–11, 35, 118 та ін.

⁸ Там же. – С.29.

⁹ Повесть временных лет. – С.22.

¹⁰ Там же. – С.23.

¹¹ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – СПб., 1890. – С.305.

- ¹² Повесть временных лет. – С.26–27.
- ¹³ Там же. – С.30.
- ¹⁴ Там же. – С.56.
- ¹⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С.227–228.
- ¹⁶ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987. – С.339.
- ¹⁷ Повесть временных лет. – С.56.
- ¹⁸ Там же. – С.64.
- ¹⁹ Там же. – С.66.
- ²⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С.370.
- ²¹ Повесть временных лет. – С.56.
- ²² Там же. – С.58.
- ²³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – М.; Л., 1950. – С.32.
- ²⁴ Там же. – С.42.
- ²⁵ Повесть временных лет. – С.117–118.
- ²⁶ Там же. – С.102.
- ²⁷ Там же. – С.26–27.
- ²⁸ Пресняков А.Е. Указ. соч. – С.214.
- ²⁹ Там же. – С.412.
- ³⁰ Мавродин В.В. Социально-политический строй // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – Т.II: Общественный строй и духовная культура / Под ред. Н.Н.Воронина, М.К.Каргера. – М.; Л., 1951. – С.23.
- ³¹ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI–первой трети XIII в. – СПб., 2003. – С.591.
- ³² Горский А.А. Указ. соч. – С.81.
- ³³ Хачатурян Н.А. Указ. соч. – С.17.
- ³⁴ Веселовский С.Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М., 1969. – С.466–469.
- ³⁵ Назаров В.Д. «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северо-восточного летописания (XII–XIV вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1979. – С.104.
- ³⁶ Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.591, 596.
- ³⁷ Новгородская первая летопись.... – С.104.
- ³⁸ Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. – 1991. – №4. – С.56–57.
- ³⁹ Львов А.С. Лексика «Повести временных лет». – М., 1975. – С.109–110.
- ⁴⁰ Правда Русская. – Т.1. – М.;Л., 1940. – С.72, 81, 106, 108, 124, 126.
- ⁴¹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Подг. Я.Н.Щапов. – М., 1976. – С.147, 144.
- ⁴² Назаров В.Д. Указ. соч. – С.106–122.
- ⁴³ Łowmiański H. Początki Polski. – Т.IV. – Warszawa, 1970. – S.177–178.
- ⁴⁴ Грушевський М. Назв. праця. – С.231.
- ⁴⁵ Новгородская первая летопись... – С.40.
- ⁴⁶ Резиденція новгородських князів за кілька верст від Новгорода.
- ⁴⁷ Там же. – С.60. Ярославів двір був місцем перебування князів у Новгороді в X–XI ст.
- ⁴⁸ Юрійович – син Юрія Всеволодича – онука Юрія Долгорукого.
- ⁴⁹ Там же. – С.61.
- ⁵⁰ Там же. – С.64.
- ⁵¹ Мстиславич, псковський князь.
- ⁵² Там же. – С.64.
- ⁵³ Там же. – С.79.
- ⁵⁴ Там же. – С.78.
- ⁵⁵ Там же. – С.324.
- ⁵⁶ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1927. – Стлб. 369–370.
- ⁵⁷ Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.593–596.
- ⁵⁸ Див., напр.: Горский А.А. Указ. соч. – С.80–81; Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.593–595.

⁵⁹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. – С.95.

⁶⁰ Новгородская первая летопись... – С.51.

⁶¹ Там же. – С.52–53.

⁶² Там же. – С.54–55.

⁶³ Там же. – С.54–57.

⁶⁴ Там же. – С.58.

The activity of sovereign's court included main sides of its life in Old Rus'. The article reviews history of beginning and development of court as a power institution, activity of its officials (dvors'kyi, pechatnyk, tysyats'kyi and others) and ministries on the material of Kyiv chronicle of 12th c., Halych-Volyn' chronicle of 13th century and others.
